

Review Article

Journal of New Tourism Trends (JOINNTT) 5(2), 82-96, 2024

Received: 6-Nov-2024 Accepted: 23-Dec-2024

homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/joinntt>

<https://doi.org/10.58768/joinntt.1580174>

SAKARYA UNIVERSITY
OF APPLIED SCIENCES

Orta Çağda Hac Hareketleri ve Dini Turizmin Tarihsel Süreçteki Gelişimi

Muhammet Nimet ÇAVUŞ^{1*}

¹ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Didim Meslek Yüksekokulu, Türkiye.

ÖZ

Din ve turizm arasındaki ilişki akademik açıdan ilgi çeken bir konudur. Hac, başlıca dünya dinleri tarafından seyahat gerektiren manevi bir arınma aracı olarak bilinir. Hac, yalnızca en eski seyahat biçimlerinden biri olmakla kalmaz, aynı zamanda günümüzde de önemli bir dini seyahat biçimi olmaya devam etmektedir. Hac yolculuklarının, ilk kitlesel turist hareketinden yüzyıllar önce başladığına dair literatürde kanıtlar bulunmaktadır. Bu kanıtlar hac seyahatlerinin, turistik gezilerin temelini oluşturan unsurlardan biri olabileceğinin göstergesidir. Dini turizm ve hac hareketleri ne birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılacak kadar farklı ne de tamamen aynı özelliklere sahiptir. Bu bilgiler ışığında bu çalışmada, Orta Çağ'da hac hareketlerinin ve dini turizmin tarihsel süreçte nasıl geliştiği ve Orta Çağ'da kutsal mekânlara yapılan yolculukların dini turizm üzerindeki rolünün literatüre dayalı incelenmesi amaçlanmıştır. Yapılan literatür incelemesi sonucunda Orta Çağ'da hac hareketleri ve dini turizm rotalarının yalnızca dini vecibelerin yerine getirilmesini sağlamakla kalmadığı, kültürel, ekonomik, sosyal ve politik etkileşimleri de güçlendiren unsurlardan biri olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Dini turizm, Hac hareketleri, Orta Çağ

Pilgrimage Movements in the Middle Ages and Historical Development of Religious Tourism

ABSTRACT

The relationship between religion and tourism is a subject of academic interest. Pilgrimage is recognized by major world religions as a means of spiritual purification that requires travel. Not only is pilgrimage one of the oldest forms of travel, but it is also an important form of religious travel today. There is evidence in the literature that pilgrimages began centuries before the first mass

* Sorumlu yazar e-posta: mncavus@adu.edu.tr

tourist movement. This evidence implies that pilgrimage may be one of the foundations of tourist travel. Religious tourism and pilgrimage movements are not so distinct that they can be separated by clear boundaries, nor do they share identical characteristics. Considering this information, this study aims to examine how pilgrimage movements and religious tourism developed in the Middle Ages in the historical process and the role of journeys to holy places in the Middle Ages on religious tourism based on literature. As a result of the literature review, it has been observed that pilgrimage movements and religious tourism routes in the Middle Ages not only enabled the fulfillment of religious obligations, but also strengthened cultural, economic, social and political interactions.

Keywords: Religious tourism, Pilgrimage movements, Middle Ages

1 Giriş

İlk olarak Rönesans tarihçileri tarafından kullanılan Orta Çağ terimi, genel kabule göre 5. yüzyılda başlayıp 15. yüzyılın ortalarında sona eren bir dönemi ifade etmektedir. Orta Çağ, Avrupa için büyük sosyal, siyasi ve ekonomik dönüşümlerin yaşandığı ve İslam medeniyetinin yükseldiği bir dönem olmuştur. Orta Çağ'da dini inanışlar, toplumların sosyal, kültürel ve politik hayatında son derece etkili bir rol oynamıştır (Çaylı, 2019). Bu dönemde, İslamiyet ve Hristiyanlık başta olmak üzere birçok din, mensuplarının manevi ihtiyaçlarını karşılamak için kutsal mekanlara yapılan hac yolculuklarını teşvik etmiştir.

Hac kelimesi İbranicede “hag” şeklindedir. “Bayram” anlamına gelen “hag” kelimesi “bir şeyin etrafından dönmek, dolanmak” anlamındaki “hvg” kökünden türemiştir (Harman, 1996: 382). Kutsal bir yere veya dini amaçlarla yapılan yolculuğu ifade eden hac, tarih boyunca insan maneviyatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Hac yolculuğu, “bazen bilinenden daha çok arzulan ve bazı açılardan bu yolculuğa çıkacak olanların hayallerinde ütopyik özellikler taşıyabilen, bireysel, fakat daha sıklıkla kolektif bir yolculuk” olarak tanımlanmıştır (Prandi ve Turri, 1999: 3). Bu tanım, hacı adayının kutsal olanla bağ kurma ve bir anlamda hidayete erme arzusuna odaklanmaktadır. Hac, yalnızca dini bir görev değil, aynı zamanda bireylerin ruhsal arınmasını sağlamak, toplumsal statü kazanmak ve Tanrı'ya olan bağlılıklarını göstermek amacıyla yapılan bir ritüel olarak görülmüştür (Gesler, 1996; Erbaş, 2002; Tewari vd., 2012). Aslında hacı adayını, dinin anlamının en belirgin olduğu gizemli yerlere seyahat etme zorunluluğu hissetmektedir. Bunlar genellikle mucizelerin gerçekleştiği ya da kutsallıktan duyulan hissin tazelenebileceği ve hacı adayının kutsama, bağışlanma veya şifa arayabileceği yerlerdir. Bu yerlere yapılan seyahatler dini turizm veya inanç turizmi olarak da adlandırılmaktadır (Karaman vd., 2008; Ayaz ve Eren, 2020). Dini turizm olarak da adlandırılan bu hac hareketleri zamanla hem dini otoriteler hem siyasi güçler tarafından desteklenerek yaygınlaşmıştır.

Tek bir dine mensup inananların sık sık ziyaret ettiği hac yerleri olduğu gibi, çeşitli dinlere mensup hacılar tarafından ziyaret edilen yerler de vardır. Belki de en iyi örnek, Antik Çağ'da Yahudilerin hac ziyaretleri için önemli bir yer olan Kudüs'tür. Diğer örnekler arasında Goa'daki St. Francis Xavier'in mezarı veya Srilanka'daki Adam's Peak yer almaktadır (Tomasi, 2002: 3). Her ikisi de Hristiyan, Hindu ve Müslüman hacıların ilgisini çekmektedir. Eski ve yeni tüm dinlerde çeşitli hac uygulamaları mevcut olsa da hac merkezleri Antik Çağ'dan bu yana tanınmaktadır. Örneğin, Helen uygarlıklarında bu merkezler mevcuttur. Pythia'nın kehanetlerini yayınladığı Delphi, Antik Yunan'daki kutsal yerlerden biridir ve kutsala yaklaşmak isteyen çok sayıda hacı tarafından ziyaret edilmiştir (Macioti, 2000: 23-25). Ancak, hacıların tanrıları yakarmak, lütuf veya şifa dilemek için seyahat ettikleri, başta Delos, Pergamon ve Epidaurus olmak üzere başka küçük tapınaklar ve gizem kültürlerinin merkezleri de bulunmaktadır. Örneğin, Attika'daki Eleusias'ta yapılan ayinlere Atina ve diğer Helen şehirlerinden çok sayıda insan katılmıştır. Antik Mısır'ın kutsal kozmolojisini de unutmamak gerekir (Tomasi, 2002). Ancak hac yolculuğundan bahsedildiğinde, esas olarak Orta Çağ akla gelmektedir (Oursel, 1997: 29). Orta Çağ, derin bir din duygusunun hâkim olduğu ve hacıların kendi özel statüsüne, “bir tür ayrıcalıklı, neredeyse dinsel bir statüye” sahip olduğu bir dönem olmuştur (Stopani, 1998: 9).

Bu makalede, Orta Çağ'da hac hareketlerinin ve dini turizmin tarihsel süreçte nasıl geliştiği ve kutsal mekânlara yapılan yolculukların dini turizm açısından literatürün incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç kapsamında öncelikle hac kavramı ve dini turizm açıklanmıştır. Sonrasında Orta Çağ'da hac hareketleri Hristiyanlık ve İslamiyet özelinde ele alınmıştır. Son olarak dini turizmin gelişmesinde Orta Çağ hac hareketlerinin rolü ortaya konmuştur. Çalışmada araştırma yöntemi doküman analizi dayanmaktadır. Doküman analizi, araştırma verilerinin birincil kaynağı olarak farklı belgelerin toplanması, incelenmesi, gözden geçirilmesi ve analiz edilmesi süreciyle tanımlanan bir bilimsel araştırma yöntemidir (Sak vd., 2021: 228).

2 Hac Hareketleri ve Dini Turizm

Din, eski ve ilkel toplumların geleneksel yaşayan dinleri ve dine modern seküler alternatifler de dahil olmak üzere eski, yaşayan/güncel ve ortaya çıkan yeni dinsel ve yarı-dinsel hareketler gibi bir dizi faaliyet alanını kapsayan, asırlık ve dinamik bir kavramdır (Raj ve Griffin, 2015: 3). Din kavramında kutsal tanrılar, ilahi varlıklar, şeytanlar ve kehanetleri içeren ortak unsurlar bulunmakla birlikte, farklı dini hareketleri karakterize eden tanımlayıcı unsurlar da vardır. Sherratt ve Hawkins (1972), din tanımlarının çok dar ve kısıtlayıcı, ama çok genel ve geniş olması arasında bir denge sağlanması gerektiğini kabul ederler. Bu düşünceleri akıllarında tutarak, dinin tanımlayıcı unsurlarının, “genellikle kutsal veya güçlü oldukları için tapılan veya hürmet edilen” doğüstü bir varlığa (veya varlıklara) inanmayı içerdiğini ve dinin öncelikle “eylem ve inancı motive eden bir zihin durumu olduğunu ... (ve) ritüel ve duygusal bir ögeye sahip olduğunu” ileri sürmüşlerdir (1972: 245).

Din ve turizm arasındaki ilişki akademik açıdan ilgi çeken bir konudur. Dini seyahatler tur operatörleri, konaklama ve ulaşım operatörleri için de ilgi odağıdır. Ekonomideki artan önemi göz önüne alındığında, bazı araştırmacılar dini turizmin artık bir niş turizm biçimi olmadığını, temel turizm türlerinden biri haline geldiğini savunmuştur (Wright, 2008: 39; Rundquist, 2010: 20). Genel olarak dini turlara katılan kişilerin motivasyonları benimsedikleri dini sınıfa, destinasyonlara, aktivitelere ve konaklama olanaklarına göre değişiklik gösterebilmektedir. Dini seyahatlerin diğer seyahat türlerinden ayrımı, akademisyenler tarafından uzun süredir incelenmekte ve bu seyahatler için çok sayıda farklı kavramların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin dini turizm, hac turizmi, inanç turizmi, spiritüel turizm gibi kavramlar literatürde karışıklığa neden olmaktadır. Ayrıca bu durum pazar segmentasyonunu da zorlaştırmaktadır. Pazar segmentasyonundaki bu zorluğun nedeni ziyaretçilerin ve seyahat motivasyonlarının kesin bir şekilde sınıflandırılmamasıdır (Olsen, 2013: 38). Çünkü dini amaçlı seyahat eden bir turist diğer turistler gibi konaklama, seyahat, yiyecek ve içecek gibi hizmetler almaktadır. Bu nedenle dini turizm faaliyetlerini mevcut turizm bileşenlerinden ayırmak neredeyse imkânsızdır. Ron'a (2009: 289) göre bu pazarın daha iyi anlaşılması için şu ayrımı yapmak mümkündür:

- Hacılar: Orta Çağ'daki hacı yapısına çok benzer, tıpkı onlar gibi ritüelleri yerine getirir ve hacca giderler.
- Dini turistler: Seyahat etmelerinin temel motivasyonu dini nedenlerdir.
- Dindar turistler: Seyahat etmelerinde dini motivasyonları olmasa da katıldıkları turizm aktivitelerinde dini özelliklerini göz önünde bulundururlar. Örneğin, Müslümanlar gittikleri yerlerde domuz eti yemezler.
- Dini kültürlere ve merkezlere ilgi duyanlar: Bu tip turistler, tamamen tatil amaçlı seyahat eden, ancak gittikleri yerlerdeki dini yerleri ve kültürleri merak eden ve ziyaret eden kişilerdir.

Hac, inanç sistemlerinin pratiğe dönüştürülme yöntemlerinden biri olarak tanımlanabilir. Kişi, inandığı dinle ilgili tüm düşüncelerini dini bir yolculuğa çıkararak somutlaştırabilmektedir (Hutton ve Giddens, 2012: 91). Hatta bireyler hacca giderek inancı ile ilgili herhangi bir şüphesini veya sorusunu ortadan kaldırebilmektedir. Hac, başlıca dünya dinleri tarafından seyahat gerektiren manevi bir arınma aracı olarak bilinir. Hac, yalnızca en eski seyahat biçimlerinden biri olmakla kalmaz, aynı zamanda günümüzde de önemli bir dini seyahat biçimi olmaya devam etmektedir. Örneğin, milyonlarca

Müslüman her yıl hac ayında Mekke'yi ziyaret etmekte, Hristiyanlar ve Yahudiler Kudüs'e, Budistler Tibet'e ve Hindu hacılar Hindistan'daki çok sayıda kutsal yere yolculuk etmektedir. Ayrıca, aynı inancı paylaşan insanlarla bir araya gelmek ve onlarla bir şeyler paylaşmak, insanların sosyal ve dini yönlerini geliştirmelerine yardımcı olabilmektedir (Bal, 2019).

Seyahat her zaman tüm toplumların doğasında var olmakla birlikte bireylerin ve toplulukların yaşamlarını şekillendirmiş ve dönüştürmüştür. Seyahatin nedenleri ekonomik, dini, politik, kişisel veya bunların hepsi olabilir, ancak her zaman toplumsal alt tonlara sahiptir. Hac yolculukları, ilk kitlesel turist hareketinden yıllar önce başlamıştır (Fleischer, 2000: 311). Schur'a (1992) göre, hacıların Kutsal Topraklar'da ikinci yüzyıldan beri bulunduğu dair kanıtlar vardır. MS 190'dan itibaren Küçük Asya'daki Sardis Piskoposu Melito'nun ve MS 220'den itibaren İskenderiyeli Origen'in Filistin'deki kutsal yerleri ziyaret ettiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. MS 333'te, Beytüllahim'de ilk Doğu Kilisesi inşa edilmiş ve binlerce hacı için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Yedinci yüzyılda Müslüman İmparatorluğu'nun genişlemesi, ilk Haçlı Seferleri'nin Kutsal Toprakları geri aldığı 11. yüzyılın sonuna kadar Hristiyan hacıların akışını kısıtlamıştır (Fleischer, 2000: 314). 1100'lü yıllardaki hac seyahatleri, turistik gezilerin de temelini oluşturan unsurlardan biri olmuştur. Hac ve turist hareketi arasındaki benzerlik uzun zamandır akademik çalışmalarda tartışılmaktadır. Temelde farklı yaklaşımlarla ele alınan çalışmaların ortak sonucu, bu iki kavramın o kadar iç içe geçmiş olduğudur ki, günümüzde birbirinden tamamen ayrılamazlar. Yaklaşımlardan biri olan antropolojik yaklaşım, hac ve turizm arasındaki ilişkiye bireysel bir bakış açısıyla yaklaşır ve toplumun bu olguyu nasıl algıladığını incelemektedir. Hac merkezlerinde hacıların tatil turistlerinden ayırt etmenin en bilinen yöntemi motivasyonlarını ve deneyimlerini karşılaştırmaktır (Smith, 1992: 11; Poria vd., 2003: 348). Ancak, insanların turist veya hacı olup olmadıklarına bakılmaksızın, bir varış noktasının bir hac merkezi mi yoksa hem hac hem de turist varış noktası mı olduğu da önemlidir. Örneğin, Mekke gibi saf bir hac merkezi ile St. Nicholas Kilisesi gibi bir hac ve turist merkezi arasında fark vardır. Dolayısıyla bu tür düşüncelerin, insanların hem turist hem de hacı olmaları meselesinden öte, öncelikle destinasyonun yapısından etkilendiği söylenebilmektedir.

Sonuç olarak dini turizm ve hac hareketleri ne birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılacak kadar farklı ne de tamamen aynı özelliklere sahiptir (Smith, 1992). Hac kavramı yıllar içinde evrimleşmeye devam etmiş ve antik ve Orta Çağ'daki hac faaliyetleri yerini günümüzün turistik faaliyetlerine bırakmıştır. Bu nedenle aralarındaki farklılıkları veya benzerlikleri ortaya çıkarmak için tarihsel gelişim süreci dikkate alınmalıdır.

3 Orta Çağ'da Hac Kavramı ve Hac Hareketleri

Hac, insanlık tarihinde birçok dinde kutsal bir ritüel olarak yer almıştır. İslam'da Mekke'ye yapılan hac, Müslümanlar için farz ibadetlerden biridir. Hristiyan dünyasında ise Kudüs, Roma ve Santiago de Compostela gibi kutsal şehirler önemli hac merkezleri olmuştur. Digance'in (2006) belirttiği gibi, "hac" kavramı, dini mabetlere uzun ve zorlu yolculuklar yapan gezginlerin imgelerini çağırıştırır ve bu imgelerin çoğu, Orta Çağ'dan kalma kavramlara dayanmaktadır. Orta Çağ'da hac kavramı, dinin toplum üzerindeki belirleyici rolü nedeniyle çok önemli bir yer tutmuştur. Hac, dini bir vecibe olmanın yanı sıra ruhsal bir arınma ve manevi bir yolculuk olarak da algılanmaktadır. Orta Çağ'da insanlar, bu kutsal yolculukları yaparak Tanrı'ya olan bağlılıklarını göstermek istemişlerdir. Bu ibadet, yalnızca bireysel bir dini vecibe değil aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir etkinlik olarak da büyük bir anlam taşımaktadır. Gerçekten de, kutsal yerlere yapılan Orta Çağ hac yolculukları, İngiltere'de (Webb, 2007), Kudüs'te (Pringle, 2016), Japonya'nın Kumano kentinde (Yasuda, 2010), Mekke'de (Peters, 1994), Küçük Asya'da (Foss, 2002), İskoçya'da (Yeoman, 1999) ve Peru ile Bolivya sınırındaki Titicaca Gölü'nde Güneş ve Ay'a adanmış iki adada (Stanish ve Bauer, 2007) olduğu gibi, dünyanın her yerinde yaygın bir uygulama olmuştur. Örneğin, Kumano Sanzan olarak bilinen üç tapınağın etrafında yer alan Kumano bölgesi (Japonya, Osaka'nın güneyi), 1000 yılı aşkın bir süredir hacıların ilgisini çekmektedir. Japonya'nın yaratılış efsanesiyle derinden ilişkilendirilen bölge, imparatorlar tarafından kontrol edilen

dini bir güçle ve halkla paylaşılan dini anılarla ilişkilendirilmiştir (Yasuda, 2010). Dahası, Foss (2002)'a göre, Efes (Türkiye), -kiliseler, mezarlar, tapınaklar ve kutsal emanetler- açısından Küçük Asya'nın en zengin yeri ve Bizans İmparatorluğu'ndaki hac yolculuklarının en büyük hedeflerinden biri olmuştur. Şehir, Havari Pavlus'un burada yaşadığı dönemde erken Hristiyanlık için önemli bir merkez olmuştur:

“Ege'nin en önemli limanlarından biri olması, iç kesimlere ve Küçük Asya'ya giden karayollarının sonunda yer alması nedeniyle, yerel, uzun mesafeli ve uluslararası ziyaretçileri çekmek için elverişli bir konumdaydı.” (Foss, 2002: 130).

Benzer şekilde, Konstantinopolis (İstanbul, Türkiye) şehri ve efsanevi kilisesi Ayasofya (“Tanrı'nın Kutsal Bilgeliği”) Orta Çağ hacıları tarafından ziyaret edilen yerler arasındadır (Teteriatnikov, 1998).

Orta Çağ döneminde, dini amaçlarla gruplar halinde seyahat eden kişilerle birlikte toplu halde hac hareketlerinin bazı erken biçimlerine dair kanıtlar vardır. Daha spesifik olarak, klasik sonrası zamanlarda Hac olarak bilinen Suudi Arabistan'daki Mekke'ye yapılan İslami hac yolculuğuna atıflar vardır. Mısır'daki Kahire ve Suriye'deki Şam şehirleri, Hac kervanlarının Mekke'ye hareketinde iki büyük toplanma noktası olarak görev yapmıştır (Peters, 1994). Sumption'ın (2003) vurguladığı gibi, yalnızca tüccarlar ve elçiler değil, aynı zamanda hacı kabileleri de Orta Çağ'da Avrupa yollarında tanınmış bir manzara olmuştur. Dyas (2001), hacılara Orta Çağ İngiliz edebiyatının sayfalarında sıkça rastlandığını, yerel tapınaklar, Avrupa'nın uzak bölgeleri ve Kutsal Topraklar gibi kutsal yerleri ziyaret etmenin Orta Çağ dininin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu belirtmektedir. Aslında, Webb Orta Çağ İngiltere'sindeki hac hareketleri hakkında şunları ifade etmiştir:

“Ortalama olarak kısa bir yaşam süren ve hayatlarını kolaylaştıracak çok az etkili ilaç veya ağrı kesiciye sahip olan insanların, hac ziyaretlerinden yardım, umut ve güç aradıkları, elbette yadsınamaz... Bireyler yaşamda ve ölümden hac ziyaretlerinden manevi erdem elde edebileceklerine inanıyorlardı; ayrıca, komşu grupların bir araya gelerek bir tapınağa uzun veya kısa yolculuklar yapmalarında açıkça birliktelik ve bayram unsurları da vardı. Tüm bu güdüler, başlıca bir bayram gününde hoşgörünün mevcut olduğu bilindiğinde, özellikle de seyahat etmenin en azından bazı yönlerden daha az yorucu olduğu yaz aylarının en yoğun günlerinde söz konusu olabilirdi. Büyük bayram günlerine, nadiren de olsa panayurlar ve pazarlar eşlik ederdi ve bu da ek bir cazibe oluştururdu. Neredeyse her kilise, son derece yerel olsa bile, potansiyel olarak bir hac yeriydi... İngiltere'deki daha ünlü tapınaklara ve daha uzun mesafelere yapılan hac yolculukları, çok çeşitli insanlar tarafından gerçekleştiriliyordu... Walsingham veya Canterbury, bir ömür boyu sürecek yolculuğu temsil ediyordu” (Webb, 2007: xvi).

Hacılar, seyahatleri sırasında, bazıları art arda seyahat hatırası olarak işlev gören küçük eşyalar ve mallar edinerek manevi deneyimlerini ‘somutlaştırmaya’ çalışmışlardır. Digance'nin belirttiği gibi:

“Orta Çağ'da, büyük tapınaklarda hediyelik eşyalar satılırdı ve bunlar arasında rozetler (geri dönen hacıların genellikle statü kazanmak için köylerinde taktıkları) ... kutsal su ve mücevher ve kumaş gibi daha seküler nitelikteki eşyalar bulunurdu.” (Digance, 2006: 40).

Günümüzde hediyelik eşyalar, turist deneyiminin önemli bir parçası olmaya devam ederken, seyahat edenleri ikamet ettikleri yere döndüklerinde de takip etmektedir. Masset ve Decrop (2021), turist hediyelik eşyalarının anlamlarını incelerken, kaşıklar gibi faydacı eserler, hedonistik ürünler (örneğin, Porto şarabı), mücevher, turistik aletler ve örneğin Fâtima Meryem Ana heykeli (Portekiz'de) gibi destinasyondan tipik hediyelik eşyalar da dahil olmak üzere çok sayıda hediyelik eşyayı eve getiren ziyaretçilere atıfta bulunmuştur.

3.1 Orta Çağ'da Hristiyanlıkta Hac Hareketleri

Hac, Hristiyanlıkta da önemli bir yere sahiptir ve terimin geniş anlamıyla, başlangıcından itibaren Hristiyan dininin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Hristiyanlığın temel ilkelerinden biri, dünyevi yaşamın

varoluşun yalnızca küçük bir parçası olduğu, Araf'ın temizlenmesinin ardından bir kişiyi nihai olarak cennet veya cehennem olan ahiret belirsizliği beklemektedir (Swanson, 1995: 191). Bir kişi, varoluşunun başlangıcından itibaren bu sona doğru yolculuk etmektedir. Bu nedenle, kilise öğretisine göre, “dünyevi yaşam, bireysel Hristiyanların cennetin ödülünü hak etmeye, hatta kazanmaya; ebedi saadeti güvence altına almak için Tanrı ile bir pazarlık, belki de bir sözleşme yapmaya çalıştıkları yolculuğun, *peregrinatio*'nun, haccın bir aşamasıydı.” (Swanson, 1995: 191). Avrupa'da, seyahatin normatif bir modeli olarak hac yolculuğu, çok sayıda insanın özel ve kutsal bir anlamı olan tapınaklara ve diğer yerlere seyahat ettiği Orta Çağ'da altın çağını yaşamıştır (Webb, 1999).

Hristiyanlık, Ortodoks Kilisesi (Doğu Kilisesi) ve Katolik Kilisesi (Batı Kilisesi) olmak üzere iki ana kola ayrılmaktadır (Eroğlu, 1999). Birçok bilgin ayrıca Protestanlık, Monofizitizm ve Nestorianizm'i ve ayrıca birçok dini akımı, hareketi ve mezhebi Hristiyanlığın dalları olarak tanımlamaktadır (Waardenburg, 2007; Çoban, 2013; Altunkanat, 2020). Aslında Protestanlık, Batı Kilisesi'nin, yani Katolikliğin yalnızca bir koludur. Monofizitizm ve Nestorianizm, Doğu ve Batı Kilisesi tarafından kınanan sapkınlıklardır (Çoban, 2013; Fortacı, 2018). Hristiyan hacıların belirli özellikleri, esas olarak inananların dini bilinci tarafından belirlenmektedir. Hristiyanlık hac ziyaretinin başlıca nedenleri arasında yıkılmaz anıtlara dua etme, dini bir merkezde veya tanınmış bir din adamı tarafından tanınma, hayır işi yapma, bağış, hidayet bulma, hastalıktan kurtulma ve yemini yerine getirme yer almaktadır. Hac uygulaması, Hristiyan inancının merkezindedir ve Orta Çağ toplumunda önemli bir rol oynamıştır. Bu kutsal yolculuk, Orta Çağ'daki bireyler ve topluluklar üzerinde derin bir etki yaratarak dini inançlarını ve uygulamalarını şekillendirmiştir. Hacılar, dua etmek, hediye sunmak, kefaret aramak veya sadece Tanrı ile bağlarını derinleştirmek için bazen hayatlarını riske atarak ve çeşitli zorluklarla yüzleşerek uzun mesafeler kat etmişlerdir (Chareyron, 2005; George, 2016; Gürtaş-Dündar, 2022; Genç, 2023).

Orta Çağ, Hristiyan hacıların tarafından en önemli kutsal yerlere seyahat ederken izlenen bir güzergâh sisteminin yaratıldığına tanıklık etmiştir: Kudüs'teki kutsal yerler, Roma'daki Petrus ve Pavlus'un mezarları, Santiago de Compostela ve diğerleri gibi. Hac, 7. yüzyılda Batı Hristiyanlığında başlayan ve 12. ve 13. yüzyıllarda “yeni, daha somut ve coğrafi olarak daha çeşitli bir Avrupa kutsallığına” yol açan bir kutsal alan ağının oluşmasıyla zirveye ulaşan bir gezici ibadet biçimi olmuştur (Palumba, 2000: 92). Bu, aynı zamanda kurtuluşun Orta Çağ'da bir saplantı olması ve hac yolculuğuna çıkmanın ebedi hayata büyük bir yatırım yapmak anlamına gelmesinden kaynaklanmıştır. Orta Çağ'da, Felix Fabri ve Pietro Casale'nin anlatılarının da tanıklık ettiği gibi, “hacıların kabileler halinde kervanlarda veya gemilerde seyahat etmeleri olağan bir uygulama olmuştur. Hac yolculukları, uzaktaki kutsal bir mabedi ziyaret ettikleri sürece günahkârları affetmeye hazır olan Kilise'nin kefaret sisteminin bir parçasıdır. Krallar ve nüfuz sahibi kişiler hac yolculuğuna ilgi duymaya başlamışlar ve kalabalık muhafızlarla hac yollarında seyahat etmişlerdir” (akt. Turner ve Turner, 1997: 72).

Orta Çağ'da, hac yolculukları, Max J. Weber tarafından ortaya atılan bir deyimle, “Orta Çağ kurtuluş ekonomisi”nin bir parçası olmuştur (Weber, 1958: 273). Bu kurtuluş ekonomisinde, iki kademeli etik talep vardı: *consilia evangelica* (evanjelik öğütler) ve *prrecepta* (emirler). Rahibeler ve keşişler, manastır hayatının disiplin altına alındığı ve sistemleştirildiği evanjelik öğütlerin daha yüksek etik standartlarına tabi tutulmuştur. Manastır yeminlerinde ifade edilen yükümlülüklerle aynı olduğu anlaşılan öğütler - yoksulluk, iffet ve itaat - kurtuluşu daha güvenli ve hızlı hale getirmiş ve bu nedenle Hristiyan yaşamının mükemmelliğine giden birincil yollar ve araçlar olarak görülmüştür (Tomasi, 2002: 56). Bu arayışta başarılı olanlar, mükemmelliğe ulaşmış ve Tanrı'nın huzuruna girmiş olan azizler, yalnızca dünyevi ahlakı, uhrevi çilecilik yoluyla aşmakla kalmamış, aynı zamanda rahipler tarafından da biriktirilen bir iyi işler fazlası elde ettiklerine inanılmıştır. Geç Orta Çağ'da, Ortodoks doktrin bu fazlalığa “erdemler sözlüğü” olarak atıfta bulunmuştur. Azizlerin fazilet elde etmesi, Weber'in terimleriyle, bir “kahraman etiği”ni yansıtırken, aynı zamanda bir Orta Çağ “avam etiği” de vardır (Weber, 1990: 399). Avam etiği, Kilise doktrinine göre, dünyevi yaşam üzerinde hüküm sürmesi gereken emirlerde yansıtılmıştır. On Emir'de ifade edildiği gibi emirler, tüm Hristiyanların uyması

gereken temel etik ilkeleri içermektedir. Orta Çağ Katolikleri bunu başaramazlarsa, azizlerin erdemlerden oluşan sözlüğünü kullanarak ve Kilise tarafından yönetilen rahip ve rahibelerin günah çıkarma törenlerine katılarak kendi etik eksikliklerini telafi edebilirlerdi (Murray, 1985: 358).

Orta Çağ Katolikliğinin ahlaki ekonomisinde hac yolculuğunun iki temel işlevi vardır. Birincisi, özellikle Orta Çağ'ın başında ve sonuna doğru, dini erdem sahipleri arasında hac yolculuğu dünyadan vazgeçmenin ve sınırlarını aşmanın yollarından biri olmuştur. Dini erdem sahiplerinin toplumdaki artan statüyle bağlantılı bir eşik durumuna girmelerine izin vermiştir. Yalnızca kutsama ve efsane değil, aynı zamanda hac yolculuğu da Alexander Murray'in ifade ettiği gibi, "münzevi bir münzeviye pek çok eski kahramanın gıpta edebileceği bir ün kazandırabilirdi." (Constable, 1976: 126-127). Ancak, halkın dilenci tarikatlarına olan şiddetli tepkisinin gösterdiği gibi, itibarları hac yoluyla artabilecek tek kişiler münzeviler değildir. Münzevi tarikatları en azından kısmen başarılı oldular, çünkü kabul görmüş manastır geleneklerini bozmuşlar ve manastırın inzivasını şehrin kalabalık sokakları için terk etmişlerdir. Toplu istikrar yerine, Apostolik yaşamı taklit eden St. Francis ve diğer birçok dini topluluk etraflarındaki gruplarda olduğu gibi bireysel hareketliliği seçmişlerdir (Little, 1978; Lawrence, 1990).

Erdem sahipleri için hac azizlik alametlerini sergilemek için bir araçsa, Margery Kempe'nin seyahatlerinde ve Armanno Pungilupo kültüründe görüldüğü gibi, kitleler için de bu azizlere ve onların dünyevi kalıntılara bağlılığını ifade etmek için bir araç olabilir. Dini hac yolculuğu tapınaklara ve kutsal emanetlere bağlıdır. Başlıca hac yeri, Aziz Petrus ve Aziz Paul'un defnedildiği Roma'ydı, ancak Orta Çağ'ın başlarında ve sonlarında Kudüs, Compostela'daki Aziz James, Canterbury'deki Aziz Thomas ve Köln'deki Üç Kral Tapınakları gibi diğer önemli yerler de önem kazanmıştır (Grundmann, 2005; Gürtaş-Dündar, 2022; Genç, 2023). Yine de Orta Çağ'daki sıradan insanlar genellikle Batı Hristiyanlığının çevresinde bulunan bu tür kutsal yerlere uzun mesafeli seyahatler yapmayı göze alamamışlardır.

Patrick Geary'nin azizliğin hareketliliği üzerine yazdığı bir makalede gösterdiği gibi, Orta Çağ'a kadar azizlerin kalıntılardaki ve diğer kutsal nesnelere fiziksel yakınlığı hac yolculuğu sürecinde büyük önem taşımaktadır (1994: 167). Erken Hristiyanlıkta, bu tür kalıntılar tipik olarak Hristiyan şehitlerinin kalıntıları olmuştur. Bunlar buldukları yerlerden taşınmamalıydı. Ancak, Roma geleneğinin şehirlerde dini ibadet ve ritüel yerleri olmasına aykırı olarak, Geç Antik Çağ ve Erken Orta Çağ'daki Hristiyanlık, kutsal merkezlerini şehirlerin sınırlarının dışına yerleştirmiştir. Dahası, Avrupa'nın kırsal iç bölgelerini Hristiyanlaştırma sürecinde, Karolenj kilise otoriteleri, kutsallığın görünür temsilleri olan kalıntıların, popüler dini uygulamaların Kilise tarafından daha iyi kontrol edilebileceği bu tür uzak yerlere taşınmasına izin vermiştir. Bu tür yerel hac yolculuklarının doğası 11. ve 12. yüzyıllarda önemli değişikliklere uğramıştır. İlk olarak, Filistin'e giden hacılar ve haçlılar, yerel azizlere olan bağımlılığı azaltarak, giderek artan sayıda kutsal emanet getirmişlerdir. İkinci olarak, Batı Hristiyanlığının sosyal manzarası daha fazla kentleşip ticarileştikçe, yerel bir koruyucu ile hacılar arasındaki ilişki, yerel ötesi azizler ve onların müşterileri arasındaki daha büyük bir bağla yer değiştirmeye başlamıştır. Üçüncüsü, Meryem ve Eucharist kültürü, ilki evrensel bir aziz, ikincisi kutsanmış nesnelere odaklanan bir uygulama, yerel azizlerin bedensel kalıntılarının önemini azaltmıştır (Geary, 1994; Sumption, 2003; Brooke ve Brooke, 1984).

3.2 Orta Çağ'da İslam'da Hac Hareketleri

Arapçada “gitmek, yönelmek; ziyaret etmek” anlamlarına gelen hac kavramı, Harman (1996: 382) tarafından “İmkânı olan her Müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe’yi, Arafat, Müzdelife ve Mina’ya ziyaret etmek ve belli bazı dini görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadet” şeklinde tanımlanmıştır. İslam dünyasında hac, dinin beş temel şartlarından biri olarak kabul edilmekte ve her Müslümanın maddi ve fiziki olarak gücü yettiği takdirde ömründe en az bir kez Mekke’ye gitmesi farzdır. Hac, İslam’ın en kutsal şehri olan Mekke’de Kâbe’yi ziyaret etmeyi, orada belirli ritüelleri yerine getirmeyi ve Hz. İbrahim’den kalma gelenekleri devam ettirmeyi içermektedir (Çolak ve Çınar, 2018).

İslami kaynaklara göre hac ibadetinin geçmişi Hz. Âdem’e kadar uzanmaktadır. Bir kısmı İsrâiliyat’a dayanan bazı rivayetlere göre, Kâbe önce melekler tarafından tavaf edilmiş, daha sonra Hz. Âdem Allah’ın emriyle Mekke’ye giderek Arafat’ta Hz. Havva ile buluşup ona Beytullah civarındaki mukaddes hac yerlerini gösteren meleklerin rehberliğinde hac ibadetini yerine getirmiştir (Hamîdullah, 1984: 123-127). Hz. Şît’in peygamberliğinde tamir edilen Kâbe, Nuh tufanından sonra uzun süre kumlar altında kalmış, sonunda Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından eski temelleri bulunarak yeniden inşa edilmiştir. “Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beytin temellerini yükseltirken...” (el-Bakara 2/127) ayeti bu inşaya işaret etmektedir (Özaydın, 1996).

Hac, Mekke’nin fethinden önce farz olmasına rağmen, müşriklerle ilişkilerinin kötü olması sebebiyle Müslümanlar bunu ancak fetihten sonra yerine getirebilmişlerdir. Hz. Peygamber’in katılmadığı bu hacda, Müslümanların yanı sıra Arabistan’ın çeşitli yerlerinden gelen müşrikler de bulunmuştur. Hz. Peygamber, fetih yılında hac emiri tayin etmemiş, bu görevi Mekke valisi Attâb b. Esîd yürütmüştür. Fethi takip eden yıl ise Hz. Ebû Bekir hac emiri olarak tayin edilmiş, Hz. Ali’ye de müşriklerin Mescid-i Haram’a yaklaşamayacakları (et-Tevbe 9/28) ve hiç kimsenin, kadın veya erkek, çıplak olarak tavaf edemeyeceği gibi hususları tebliğ görevi verilmiştir. Hicretin 10. yılında hac görevini ifa eden Hz. Peygamber’den sonra gelen halifeler ve hükümdarlar, hac kervanlarının bu farzını ya kendileri hacca giderek ya da emirler tayin ederek barış içinde yerine getirmelerini sağlamışlardır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, hilafetlerinin ilk yılında birer hac emiri tayin edip ertesi yıl hacca gitmişler, Hz. Osman, hilafetinin ilk ve son yılları hariç her yıl hac yapmış, Hz. Ali ise hilafeti yıllarında iç karışıklıklar sebebiyle hac yapma imkânı bulamamıştır (Barış, 2021). Muaviye, ilki 665 yılında olma üzere birkaç kez hac yapmıştır, Hac yapan ilk Abbasi halifesi, 758, 765, 766 ve 769 yıllarında hac yapmış ve 775 yılında hac yolunda vefat eden Ebû Ca’fer el-Mansur’dur (Özyadın, 1996). Hârûn-u Reşîd’den sonraki halifeler (Fatimî halifeleri de dâhil) uzun süre devletin merkezinden ayrılma imkânına sahip olmadıkları için hacca gitmemişlerdir (Çelik, 2021).

Abbasiler döneminde hac ibadetini etkileyen başlıca etkenler iç karışıklıklar, dış tehditler, Bedevilerin yağmalamaları, ekonomik sıkıntılar, susuzluk, aşırı sıcak ve sağlık sorunları olmuştur. Hac kervanlarını defalarca yağmalayan Karmatiler, 930 yılında Mekke’ye girerek çok sayıda hacıyı katletmişler ve Hacerü’l-Esved’i de yanlarında götürmüşlerdir (Ataş, 2023: 339; Küskü, 2023: 214). Bedeviler ise çeşitli hediyelerle yatıştırılmadıkları veya kervanlar askeri birliklerce korunmadıkları takdirde hacıları öldürmüşlerdir. Bu saldırılar bazen idare tarafından ödenen rüşvetlerle püskürtülmüş ve hacılardan güvenlikleri için sabit bir ücret alınmıştır. Mekke’de hacılar hırsızlık ve cinayet gibi tehlikelerle de karşı karşıya kalmış, hac emirleri ile Mekke şerifleri arasındaki anlaşmazlıklar onlar için tehlike oluşturmuştur (Özaydın, 1996). Bu nedenle her yıl tüm İslam ülkelerinden hacca gidildiği söylenememektedir; bazen Irak ve Suriye’den gelen hacı adayları, bazen de Mısır’dan gelen hacı adayları bu fırsattan mahrum kalmışlardır. Abbasi halifeleri hacıların güvenliğini sağlamak için büyük teşkilatlar kurmuşlardır. Horasan ve diğer uzak yerlerden gelen hacılar Şevval ayında Bağdat’ta toplanmış ve burada düzenlenen bir törenle yola çıkan kervanı askeri bir birlik korumuştur (Özdemir, 2008). Kervanlar, Kûfe, Nəcəf, Kâdisiye gibi hurma ağaçlarıyla çevrili büyük şehirlere uğrar, sallardan yapılmış bir köprüden Fırat Nehri’ni geçerek Arap çölüne iner, sonra Necid yaylalarını aşarak Hicaz dağlarına doğru yol almışlardır. Hârûnürreşîd’in karısı Zübeyde, Bağdat-Mekke yolunu yapmak için 3

milyon dinar harcamış, bu yol daha sonra Nizâmülmülk ve Adudüdevle tarafından onarılmıştır (Badur, 2016). Yol boyunca inşa edilen büyük su depoları, müstahkem kalelerdeki askerlerin gözetiminde olmuştur. Kervanın başında halifenin temsilcisi atlı muhafızlarla birlikte, arkasında da hacı grupları yer almıştır. İleri gelenler, zengin tüccarlar ve soylu kadınlar lüks tahtirevanlarla seyahat etmişlerdir (Özaydın, 1996). Hac kervanı suyun bulunduğu yerlerde konaklar ve koyun, hurma, yağ ve meyve satan küçük pazarlar, genellikle kervanın hangi günlerde geçeceğini bilen Bedeviler tarafından bu alanlarda kurulmuştur.

Endülüs Emevi hükümdarları Hristiyanlarla sürekli savaş halinde olduklarından kendileri hacca gitmemiş ve halkın da gitmesine izin vermemişlerdir; âlimler de cihadın hacdan daha önemli olduğunu ve böyle bir zamanda yurtdışına altın götürmenin uygun olmadığını söylemişlerdir (Özaydın, 1996). Bu nedenle çok az Endülüslü hacca gidebilmiştir. Bu bilgiler ışığında Hârûn er-Reşîd'den sonra Mısır, Suriye ve Irak gibi Arap yarımadasına komşu ülkelerin hükümdarlarının istisnai olarak hacca gittikleri söylenebilmektedir. Afrika'daki bazı hükümdarlar dışında hiçbir hükümdar hac yapmak için yabancı bir ülkenin topraklarından geçmemiştir.

Abbasiler döneminde Bağdat, İslam dünyasının en önemli merkezlerinden biri haline geldiği için bu bölgeden başlayan hac rotaları oldukça kalabalık olmuştur. Bağdat'tan çıkan hacılar, genellikle Kûfe üzerinden Mekke'ye doğru yol almışlardır. Bu güzergâh üzerinde, hacılar için konaklama ve dinlenme yerleri olarak birçok han ve kervansaray inşa edilmiştir. Bu dönemdeki önemli rotalardan biri de Kahire-Mekke rotasıdır. Kahire, Fatimiler ve daha sonra Memlûkler döneminde güçlü bir İslami merkez olduğu için, Mısır'dan Mekke'ye düzenli hac kabileleri hareket etmiştir. Kahire'den Kızıldeniz kıyısına ulaşan hacılar, Cidde limanı üzerinden Mekke'ye ulaşmaktadır (Hourani, 2005: 188). Bu deniz yolcuğu, kara yoluna göre daha hızlı ve güvenli bir seçenek olarak görülmüştür. Bir diğer önemli rota, Şam-Mekke rotasıdır. Şam, İslam dünyasında hem dini hem de ticari önemi olan bir şehirdir. Bu nedenle Şam'dan Mekke'ye düzenli hac turları düzenlenmiştir. Bu rota, özellikle Osmanlı döneminde önemli bir güzergâh olarak korunmuş ve pek çok durak noktası ile desteklenmiştir. Özellikle Osmanlı padişahları, Şam-Mekke rotasının güvenliğini sağlamaya ve bakımını yapmaya büyük önem vermiştir. Ayrıca Anadolu'dan gelen hacılar, önce Şam'a ulaşıp buradan Şam-Mekke rotasına katılmışlardır. Osmanlılar, Anadolu'dan Şam'a ulaşımı kolaylaştırmak için yollar ve konaklama yerleri inşa etmişlerdir (Steih, 2024). Bir diğer rota ise, İran-Mekke rotası olmuştur. İran'da özellikle Şii inanca sahip Müslümanlar, Kərbela ve Nəcəf gibi kutsal yerleri ziyaret ettikten sonra hac için Mekke'ye yönelmişlerdir (Erkoçoğlu, 2010; Doğan, 2010). Hacılar, İran'dan Bağdat veya Basra üzerinden Arabistan'a geçmişlerdir. Basra Limanı da deniz yoluyla Mekke'ye ulaşmak isteyenler için önemli bir geçiş noktası olmuştur.

Orta Çağ'da hac, birçok âlimin ve müderrisin mesleki hayatının başlangıcını oluşturmuştur. 11. ve 12. yüzyıllarda Nişâbur'da, âlimler ve müderrisler genellikle görevlerine başlamadan önce Mekke'ye seyahat etmişlerdir (Ceceli-Dursun, 2015). Onlar için hac, İslami bilimlerin merkezini ziyaret etmek ve İslam hukuku veya hadis üzerine araştırmalarını yerinde sürdürmek anlamına gelmekte ve ayrıca memleketlerine döndüklerinde onlara prestij kazandırmaktadır.

İslam dünyasında hac, yalnızca bir ibadet olarak değil aynı zamanda toplumsal bir dayanışma ve birliktelik sembolü olarak görülmektedir. Hacılar, farklı coğrafyalardan, dillerden ve kültürlerden gelerek İslam ümmeti içinde bir araya gelip ortak bir dini ritüeli yerine getirmişlerdir. Hac dışında, Orta Çağ'da İslam dünyasında önemli türbeler ve dini merkezler de ziyaret edilmiştir. Örneğin; Hz. Muhammed'in mezarının bulunduğu Medine hem hacıların hem de normal ziyaretçilerin ilgisini çekmiştir.

4 Dini Turizmin Gelişmesinde Orta Çağ Hac Hareketleri

Günümüzde turizm, ailece geçirilen hafta sonları ve yaz tatilleriyle birlikte yaşamın kabul gören bir parçasıdır. Geçmişte durum böyle değildir. Batı Avrupa'daki hükümetler 16., 17. ve 18. yüzyıllarda

köylü hareketliliğini ciddi şekilde kısıtlamıştır. Örneğin İngiltere’de, işi olmayan işçiler kırbaçlanıp geldikleri bölgeye geri gönderilmiştir. Geçmişte toplum alt sınıf hareketliliğine bu kadar olumsuz bakıyorsa, “dünyada turizm ne zaman bir yaşam biçimi haline geldi?” sorusu akla gelmektedir. Bu soruya verilebilecek ilk cevap, toplum bağlarının zayıfladığı ve ulaşımın giderek ucuzladığı 19. yüzyıl olabilirdi. Günümüz turizmi için daha akla yatkın bir başlangıç noktası ise Orta Çağ hac hareketleridir.

Orta Çağ’da hem İslam hem de Hristiyan dünyasında hac hareketleri, dini turizmin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Bu iki büyük dinin hac ibadeti, kutsal mekânlara yapılan ziyaretlerin yanı sıra farklı coğrafyaların, kültürlerin ve halkların bir araya geldiği önemli sosyal ve ekonomik olaylar haline gelmiştir (Kaynak ve Sezgin, 2014; Genç, 2022). Her iki dinde de hac, yalnızca dini bir vecibe değil aynı zamanda şehirlerin, yolların ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunan önemli bir etmen olmuştur. Orta Çağ’da en bilinen hac rotalarından bazıları; Kudüs, Santiago de Compostela, Roma ve Mekke’dir. Kudüs, Hristiyan dünyasında en kutsal yerlerden biri olarak kabul edilmektedir (Tomasi, 2002; Pringle, 2016; Genç, 2023). Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği, göğe yükseldiği yer olarak bilinmekte ve Hristiyan hacılar için büyük bir manevi öneme sahiptir. Santiago de Compostela, Batı Avrupa’daki en popüler hac yerlerinden biridir. İspanya’da yer alan bu kent, St. James’in mezarının bulunduğu yer olarak bilinmektedir. Roma, Katolik Kilisesi’nin merkezidir. Bu nedenle Roma da bir hac merkezi olarak büyük önem taşımaktadır. St. Petrus’un ve birçok Hristiyan azizin mezarlarının burada bulunması, hacıların ilgisini çekmektedir. Mekke, Müslümanların kiblesi olan Kâbe, İslam dünyasındaki en kutsal mekandır. Hacılar, burada hac ibadetlerini yerine getirirken, İslam dininin tarihsel ve manevi merkezine ulaşmış olurlar.

Hac ve turizm arasında farklılıklar vardır. Biri dini, diğeri seküler bir aktivitedir. Yine de hacılar turistik yerleri görmekten keyif alırken, turistler seyahatlerinden eğitimsel ve hatta manevi faydalar elde ettiklerini iddia ederler. Orta Çağ’da hac yolculuğunun gelişimine odaklanarak, insanları yola çıkaran bazı sebepleri ve hac ziyaretlerini çevreleyen toplumsal baskıları incelemek mümkündür. Örneğin, Orta Çağ’da İngiltere, mekânsal hareketliliğin son derece sınırlı olduğu bir toplum olmuştur. Serflik (14. ve 15. yüzyıllardaki düşüşüne kadar) köylüleri toprağa bağlamakta ve özgür köylülerin bile hareketliliği yasa ve geleneklerle sınırlandırılmıştır. Yine de genellikle bir azizin mezarına yapılan bir hac yolculuğuna katılma süreci, köylülerin yerel topluluğu bir süreliğine terk etmeleri için kabul edilebilir bir yol sağlamıştır.

Orta Çağ’da hac yolculukları çeşitli nedenlerle gerçekleştirilmiştir. Bunların çoğu dini nedenlerle bazıları ise din dışı nedenlerle veya ikisinin bir karışımı nedenlerle yapılmıştır (Şimşir, 2018). Her iki güdü seti de dünyadaki turizmin kökenlerini açıklamaya yardımcı olmaktadır. Hac, başlıca dünya dinleri tarafından seyahat gerektiren manevi bir arınma aracı olarak bilinmektedir. Dolayısıyla hac, Orta Çağ’daki dini yaşamda önemli bir rol oynamıştır. Orta Çağ boyunca insanlar azizlerin anısını onurlandırmanın bir yolu olarak hacca katılmışlardır. Azizlerin kültürleri, İspanya’daki Santiago de Compostella’daki St. James veya Canterbury’deki St. Thomas Becket gibi uluslararası alanda bilinen kültürlerden, 12. yüzyılda Norwich’li küçük William veya 14. yüzyılda Kral Edward II etrafında gelişen resmi olmayan kültürel gruplara kadar birçok şekil almıştır (Liutikas, 2022). Kilise, insanların azizler hakkında bilgi edinerek dini davranışlarını geliştirmelerini beklemekte ve hac ziyaretleri bu amaca ulaşmak için uygun bir araç olmuştur. Ancak bazı hacılar, mezarını ziyaret ettikleri azizden daha fazlasını beklemişlerdir. Bazı insanlar, kişisel sorunlarını çözmek için Tanrı ile bir aracı bulmak için veya iyileşme umutlarını yeşertmek için azizlerin mezarlarına seyahat etmişlerdir. Orta Çağ’da Hristiyan hacıların bu ziyaretleri kutsal yol ağlarının kurulması, ekonomik canlanma, kültürel ve dini etkileşimin artmasında etkili olmuştur (Gürtaş-Dündar, 2022). Özellikle Kudüs’e hac yolculuğu yapmak isteyen Hristiyanların Haçlı Seferleri’ne katılması, dini turizmin farklı bir boyutunu ortaya koymuştur. Haçlılar, kutsal topraklara erişimi sağlamak için savaşa katılırken hac ibadetinin dini turizmdeki yerini daha da derinleştirmiştir (Acar, 2021).

Orta Çağ boyunca Müslümanlar, Afrika, Asya ve Avrupa'dan Mekke'ye hac yapmak üzere uzun kat etmişlerdir. Bu kervan yolları üzerinde ticaret, konaklama, güvenlik ve ulaşım hizmetleri gelişmiştir. Böyle dini turizm, ekonomik bir faaliyet haline dönüşmüştür. Hac yolculuğu esnasında kullanılan güzergâhlarda hanlar, köprüler, su kanalları ve pazarlar kurulmuştur. Özellikle Mısır, Suriye ve Hicaz hattında hac rotaları boyunca kentler ekonomik olarak büyümüştür. Hac, farklı milletlerden Müslümanların bir araya gelerek hem dini hem de ticari alışverişte bulunduğu bir etkinlik haline gelmiştir. Bu da İslam dünyasında kültürel ve ticari etkileşimleri artırmıştır (İmamoğlu, 2001). Hac, İslam dünyasında manevi bir yolculuk olarak kabul edilirken hacıların bu yolculuk sonrası toplumda saygın bir yer edinmesi de hac ibadetini toplumsal olarak değerli kılmıştır (Barış, 2021). Hacılar, bu deneyimlerini anlatmak ve dini birikimlerini paylaşmak üzere döndüklerinde hac geleneğinin devamlılığı sağlanmıştır.

Orta Çağ boyunca Kudüs dindar hacıların hedefiydi, ancak çok az kişi tarafından ulaşılabilmiştir. Santiago de Compostella'daki St. James tapınağı Orta Çağ boyunca popüler olmuştur. Hacılar büyük hac yerlerine akın etseler ve Canterbury ile Walsingham'daki Meryem Ana tapınağı Orta Çağ boyunca popülerliğini korusa da çoğu hacı bu büyük tapınakları ziyaret etmemiştir (Swatos, 2002). Bunun yerine, evlerine yakın azizlerin tapınaklarını ziyaret etmişlerdir. Azizlerin mezarlarının yakınlığı birçok hacı için önemli bir husus olmuştur. Tıbbi zorunluluk nedeniyle, hasta olanların önce yerel azizlerin yardımını araması mantıklıdır. Yerel bir aziz iyileşme sağlamazsa, hasta daha sonra daha uzaktaki bir azize yönelmiştir. Bazı azizler oldukça küçük bir alandan hacıları çekmiştir.

Hac, görünüşte bireysel bir ruhsal karşılaşmaydı, ancak hacılar, tıpkı bugün birçok turistin durumunda olduğu gibi, başkalarının da seyahatlerini bilmesini istemişlerdir. Hacılar genellikle bu role uygun giyinmişlerdir; bir hacı için olağan işaret dinlere göre farklılık göstermektedir. Bir azizin mezarında aksamasından kurtulan bir kişi, evine döndüğünde hac yolculuğunun elle tutulur bir işaretine sahip olmuştur. Diğerleri, Compostella'dan bir deniz kabuğu veya Eriha'dan bir palmye gibi yolculuklarının hatıralarıyla geri dönmüşlerdir. Hacıların ilk olarak ne zaman rozet almaya başladıklarını bilmek imkânsız olsa da, Orta Çağ'ın sonlarında yaygın hale gelmiştir (Tomasi, 2002).

Orta Çağ'da hem İslam hem de Hristiyan dünyasında hac hareketleri, dini turizmin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Bu iki büyük din hac ibadeti, kutsal mekânlara yapılan ziyaretlerin yanı sıra coğrafyaların, kültürlerin ve halkların bir araya geldiği önemli sosyal ve ekonomik olaylar haline gelmiştir. Her iki dinde de hac, yalnızca manevi bir vecibe değil, aynı zamanda şehirlerin, yolların ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunan önemli bir etmen olmuştur. Orta Çağ hac hareketleri, dini turizmin gelişimine hem altyapı hem de manevi bir çerçeve sunmuştur. Bugün de dini turizmin önemli bir bölümü bu dönemin kutsal sayılan mekânlarına yapılan ziyaretlerden oluşmaktadır. Orta Çağ'dan itibaren süregelen hac gelenekleri, dini turizmin tarihsel gelişiminde temel bir rol oynamıştır.

5 Sonuç ve Tartışma

5. yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle İlk Çağ sona ermiş ve Roma İmparatorluğu'nun sağladığı seyahat güvenliği ortadan kalkmıştır. Bu durum merak, gezi ve eğlence amaçlı seyahatlerin azalmasına yol açmıştır. Orta Çağ'da turizm alanında dini seferberlikler, haclı seferleri ve ipek yolu ticareti öne çıkmıştır. Orta Çağ'da insanlar dini inançlarına göre kutsal kabul edilen dini yerleri kabileler halinde ziyaret etmeye başlamışlardır. Orta Çağ'daki önemli seyahat olaylarından biri Haclı Seferleri olmuştur. Bu dönemde Haclı Seferleri Kuzey Avrupa'dan Orta Doğu'ya doğru gerçekleştirilmiştir. Haclı Seferleri ve İpek Yolu ticaretinin gelişmesiyle birlikte seyahat, ticaret ve inanç turizmi kıtalararası boyutlara ulaşmıştır. Haclı Seferleri'nden sonra misyonerler Hristiyanlığı yaymak için aktif olarak Doğu'ya açılmış ve kıtalararası seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Bu durum Hristiyanların sayısını artırırken hac ibadetini yerine getirenlerin sayısında da artışa neden olmuştur. Avrupa'da bilinen ilk hac yerleri, azizlerin kalıntılarını ve röliklerini barındıran mezarlar olmuştur. Bu tür ibadet, 18. yüzyıla kadar piskopos tarafından ve daha sonra papa tarafından meşru olarak tanınmıştır. Bu kutsal yerler arasında,

Roma'daki Petrus'un mezarı ve İspanya'daki Santiago de Compostela'daki St. James'a atfedilen mezar en çok ziyaret edilenlerdir (Harman, 1996). Aynı şekilde 1400'lü yıllarda İslam'ın Endonezya'da ve Hindistan'ın büyük bölümünde yayılmasıyla Asya kıtasından İslam'da kutsal sayılan yerlere yapılan hac ziyaretleri artmıştır. Bu dönemde Türk kavimleri İslam dinini kabul ederek hac ibadetini yerine getirmek için seyahat etmeye başlamışlardır (Erkmen, 2019: 14). İnanç alanındaki bu yayılmayla birlikte dini turizm gelişmiştir (Onhan, Yıldız ve Güneş, 2018: 277).

Orta Çağ'da hac hareketleri ve dini turizm rotalarının yalnızca dini vecibelerin yerine getirilmesini sağlamakla kalmamış; kültürel, ekonomik ve sosyal etkileşimleri de güçlendiren bir unsur olmuştur. Bu kutsal yolculuklar, Orta Çağ boyunca hem İslam hem de Hristiyan toplumlarda birliğin ve dini kimliğin güçlenmesini sağladığı söylenebilmektedir. Tüm toplumlarda kuralların ana kaynağı olan dinin, turizm hareketlerinde etkisini göstermemesi kaçınılmazdır. Orta Çağ'da, hemen hemen tüm dinlerin liderleri, dindaşlarına dini kuralları gereği kutsal şehirleri ziyaret etmelerini emrettiklerinde, yalnızca dini bir yükümlülük altına girmekle kalmamış, aynı zamanda ekonomik bir hareket de yaratmışlardır. Orta Çağ'ın Hristiyan inancı, sınırları aşan bir özellik göstermiştir. Orta Çağ'da kutsal şehirlerde görülen zenginlik ve refah, dini seyahatlerden kaynaklanmıştır. İslam'da Mekke ve Medine, Hristiyanlıkta ise Kudüs, büyük turist akışlarını çeken başlıca merkezler haline gelmiştir. Hristiyanlıkta misyonerlik faaliyetlerinin ortaya çıkması, Haçlı Seferleri'nin kitlesel bir harekete dönüşmesi ve İslam'la birlikte hac ibadetine katılanların sayısının hızla artması, Avrupa, Anadolu ve Ortadoğu arasında pek çok faaliyetin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Orta Çağ'da hac yolları üzerinde kervansaraylar, su kuyuları ve hanlar inşa edilerek hacıların güvenli bir şekilde yolculuk etmeleri sağlanmıştır. Abbasiler ve Osmanlılar gibi büyük devletler, hac yollarının güvenliği ve bakımı konusunda önemli yatırımlar yapmışlardır. Bu altyapılar, yalnızca hac mevsiminde değil, ticaret yollarında da önemli rol oynamıştır ve farklı kültürlerin kaynaşmasına zemin hazırlamıştır. Dini turizm, İslam dünyasında ticari ve kültürel hareketliliği artırmıştır. Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlerdeki esnaf ve tüccarlar, hac mevsiminde önemli gelir elde ederken; bu şehirler, İslam dünyasındaki diğer yerlerden gelen farklı kültürel unsurları bünyesinde toplamıştır. Bu etkileşim, İslam dünyasının ekonomik olarak gelişmesine de katkıda bulunmuştur.

Orta Çağ'da hac yolculuğunun önemi sadece manevi veya ekonomik yönlerle sınırlı değildir, aynı zamanda politik bir öneme de sahiptir. Hükümdarlar ve monarşiler yeni hac yolları kurmak ve kutsal kalıntıların muhafaza edildiği görkemli kiliseler ve katedraller inşa etmek için çaba sarf etmişlerdir. Bu, insanların aynı dini coşku altında birleşmek için geniş bölgelerden gelmesiyle milliyetçiliği uyandırmak ve dini birliği güçlendirmek için yapılmıştır. Dahası, hac yolculuğu farklı ülkeler arasında karşılıklı kültürel ve dini uygulamalar aracılığıyla barışçıl ilişkileri teşvik eden bir diplomasi aracı olarak kullanılmıştır. Farklı bölgelerden insanlar hac yollarında bir araya geldikçe, kültürel deneyimlerini paylaşıyorlardı ve bu da fikir alışverişine ve yeni sanatsal türlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hac yolculuğu Orta Çağ'da ekonomik kalkınmanın yolunun açılmasına zemin hazırlamıştır. Hac yolculuğunun etkisi o kadar büyüktü ki, Orta Çağ'dan sonra bile gelişmeye devam etmiş ve nesiller boyunca toplumları etkileyen kalıcı bir miras bırakmıştır.

Dini bir olay olarak bilinen Tufan olayı, yıllarca Ağrı Dağı'nda Nuh'un gemisinin kalıntılarının aranması, Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı yer olarak bilinen Urfa, tarihi tapınakların en önemlisi olarak bilinen Artemis Tapınağı, Hristiyanların dini inançları açısından önem taşıyan Efes, Antakya, İznik, Kapadokya, Demre, İstanbul, Tarsus'ta bulunan dini yerler, tarih boyunca ziyaret konusu olmuş dini yerler olarak dini turizmin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.

6 Beyanname

6.1 Rakip Çıkarlar

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

6.2 Yazar Katkıları

Muhammet Nimet ÇAVUŞ: Çalışma kapsamındaki tüm süreç ilgili yazar tarafından yürütülmüştür.

Kaynakça

- Acar, D. (2021). Turizmin tarihi kökenleri – IV. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 32(2), 294-303.
- Altunkanat, S. (2020). Hıristiyanlıkta monofizit ve diyofizit kristolojinin konsiller açısından değerlendirilmesi, *Kesit Akademi Dergisi*, 6(24), 389-413.
- Ataş, H. (2023). Abbâsiler döneminde Irak Hac kabilelerine düzenlenen saldırılar. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 9(2), 333-357.
- Ayaz, N., & Eren, M. (2020). Türkiye’de inanç turizmi üzerine nitel bir araştırma. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 284-300.
- Badur, S. (2017). Küfe’nin sosyal ve kültürel yapısına genel bir bakış (7-10. Yüzyıl). *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 2(4).
- Bal, F. (2019). VII-XIII. yüzyıllarda İslam dünyasında bilginin aktarımında ve ticari faaliyetlerin gelişiminde haccın rolü üzerine bir değerlendirme. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 15-28.
- Barış, M. N. (2021). İslâm Tarihi kaynaklarında hac (Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemleri). *Eskiyeni*, 44, 549-568.
- Brooke, R., & Brooke, C. (1984). *Popular Religion in the Middle Ages*. (ss. 21-29). London: Thames and Hudson.
- Ceceli-Dursun, G. (2015). *Hârizmşâhlar Devleti’nde İlmi Hayat (1097-1231)*. Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Chareyron, N. (2005). *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*. Trans. (W. Donald Wilson). Columbia University Press.
- Constable, G. (1976). Opposition to Pilgrimage in the Middle Ages. *Studia Gratiana*, 19, 123-146.
- Çaylı, Ö. (2019). Orta Çağ’da, Doğu ve Batı’daki din ve devlet işlerinin karşılaştırılmasına bir örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul dönemleri. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 51-63.
- Çelik, S. (2021). Şii Fâtımîlerin Kudüs’ü Haçlılardan geri alma girişimleri. *Journal of IslamicJerusalem Studies*, 21(1), 1-24.
- Çoban, B. Z., (2013). Doğu Kiliseleri ve monofizitizm, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 13-27.
- Çolak, M., & Çınar, M. (2018). İslâm Hukukunda kolaylaştırma ilkesinin haccın rükünlerinde günümüz uygulaması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 49-67.
- Digance, J. (2006). Religious and secular pilgrimage: Journeys redolent with meaning. In Timothy, D. J. ve Olsen, D. H. (Eds), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* (ss. 36-48). London and New York: Routledge.
- Doğan, E. (2010). Kacarlar dönemi İran hac seyahatnamelerinde kerbela hadisesi ve Hz. Hüseyin’in kerbela yolu. Yıldız, A. (Ed.). *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri) I. Cilt* (s. 213-248). T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu-Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sivas.
- Erbaş, A. (2002). İslam dışı dinlerde hac. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(5), 97-121.
- Erkoçoğlu, F. (2010). Kutsal (laştırılmış) bir mekân: Kerbela. (Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(1), 277-320.
- Eroğlu, A. H. (1999). Doğu Batı kiliselerinin ayrılış sebepleri. *Dini Araştırmalar*, 2(5), 387-413.
- Fleischer, A. (2000). The tourist behind the pilgrim in the Holy Land. *International Journal of Hospitality Management*, 19(3), 311-326.
- Fortacı, T. (2018). Nestûriliğin ortaya çıkış süreci. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18(2), 63-99.
- Foss, C. (2002). Pilgrimage in Medieval Asia Minor. (ss. 129-151). *Dumbarton Oaks Papers* 56.

- Geary, P. J. (1994). *Living with the Dead in the Middle Ages*. (ss. 163-176). Ithaca, NY: Cornell University Press,
- Genç, Ö. (2022). Orta Çağ Avrupası'nda hac seyahatleri II. *Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(4), 2468-2483.
- Genç, Ö. (2023). Orta Çağ Avrupası'nda hac seyahatleri. *Bilimname*, 49(1), 507-540.
- George, C. T. (2016). *The Discipline of Christian Pilgrimage*, (ss. 19-27). Traveling Well, Institute for Faith and Learning at Baylor University.
- Gesler, W. (1996). Lourdes: Healing in a place of pilgrimage. *Health & Place*, 2(2), 95-105.
- Grundmann, H. (2005). *Religious movements in the Middle Ages : the historical links between heresy, the Mendicant Orders, and the women's religious movement in the twelfth and thirteenth century, with the historical foundations of German mysticism*. Indiana: University of Notre Dame Press.
- Gürtaş-Dündar, D. (2022). Orta Çağ'ın Hristiyan hacıları ve onların koruyucuları. *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14(3), 547-564.
- Hamidullah, M. (1984). İslâm'da Hac. (ss. 123-162). (Çev. M. Akif Aydın), *İTED*, VIII/1-4.
- Harman, Ö. F. (1996). Hac. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (14. Cilt, ss. 382-386) içinde Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.
- Hourani, A. (2005). *A history of the Arab Peoples*. London: Faber and Faber Ltd.
- İmamoğlu, T. (2001). Orta çağ batı dünyasında din – siyaset ilişkisi ve sekülerleşme seyrine genel bir bakış. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 1(2), 99-106.
- Karaman, S., Demirkol Ş., & Şahin S. (2008). İnanç turizmi. Hacıoğlu, N. ve Avcıkurt, C. (Ed.), *Turistik ürün çeşitlendirmesi* içinde (ss.209-238). Nobel Yayın Dağıtım.
- Kaynak, İ., & Sezgin, M. (2014). İnanç turizmi kapsamında dinlerde seyahat. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 10(1-2), 349-360.
- Lawrence, C. H. (1990). *Medieval Monasticism*. London: Longman, s. 238-273.
- Little, L. K. (1978). *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*. (ss. 146-169). Ithaca, NY: Cornell University Press,
- Liutikas, D. (2022). Travel motivations of pilgrims, religious tourists, and spirituality seekers. In Olsen, D. H. ve Timothy, D. (Eds.). *The Routledge Handbook of Religious and Spiritual Tourism*. (ss. 225-241). London: Routledge Handbooks.
- Macioti, M. I. (2000). *Pellegrinaggi e giubilee: I Lugohi del culto*.(ss. 23-45). Rome: Laterza.
- Murray, A. (1985). *Reason and Society in the Middle Ages*, Oxford: Clarendon Press.
- Olsen, D.H. (2013) A scalar comparison of motivations and expectations of experience within the religious tourism market. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* 1(1), 41–61
- Onhan, E., Yıldız, Z. ve Güneş, İ. (2018). Turizm Sektörünün Gelişmesi Üzerine Bir Değerlendirme: İlk Çağdan 19. Yüzyıla. Köse, O. (ed.) *İlk Çağlardan Modern Topluma Tarihten İzler* içinde, (ss. 263-280). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Oursel, R. (1997). *Pellegrini del Medioevo: Gli uomini, le strade, i santuari*. Milan: Jaca.
- Özaydın, A. (1996) HAC-İslamda Hac. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (14. Cilt, ss. 386-399) içinde Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.
- Özdemir, M. N. (2008). Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu sultanları arasındaki münasebetler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 315-367.
- Palumbo, G. (2000). La geografia dei pellegrinaggi. *IternationaLe ScuoLa cultura societa* 3(7), 90-99.
- Prandi, C. ve Turri, E. (1999). *Percorsi della salvezza: Variazioni sul tema della salvezza*, “Lungo le vie dellafede”, Piazzola sul Brenta: Papergraf.
- Peters, F. E. (1994). *The Hajj, the muslim pilgrimage to Mecca and the Holy Places*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Pringle, D. (2016). *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187–1291*. Routledge: New York.
- Poria, Y., Butler, R. ve Airey, D. (2003) Tourism, religion and religiosity: a holy mess. *Current Issues in Tourism* 6(4), 340–363.
- Raj, R., & Griffin, K. (2015). *Introduction to Sacred or Secular Journeys*. In Raj, R. ve Griffin, K. (eds.). *Religious tourism and pilgrimage management: an international perspective* (ss. 1-15). London: CABI.

- Ron, A. (2009). Towards a typological model of contemporary Christian travel. *Journal of Heritage Tourism* 4(4), 287–297.
- Rundquist, K., (2010), Leap of Faith. Religious Tourism Report, ASTA Network, autumn 2010, http://www.jewishtravelagency.com/JewishTravel/ASTA0810_040_REV-FINAL.pdf
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-256.
- Sherratt, B.W., & Hawkins, D.J. (1972) *Gods And Men*. Glasgow, UK: Blackie.
- Smith, V. L., (1992), Introduction: The Quest in Guest, *Annals of Tourism Research*, 19, 1-17.
- Stopani, R. (1998). *La Via Francigena: Una strada europea nell'Italia de/ Medioevo*, Lettere, Florence.
- Sumption, J. (2003). *The Age Of Pilgrimage: The Medieval Journey To God*. New Jersey: HiddenSpring Paulist Press.
- Stanish, C., & Bauer, B. S. (2007). Pilgrimage and the geography of power in the Inka Empire. In Burger, R. L., Morris, C. ve Mendieta, R. M. (Eds.), *Variations in the Expression of Inka Power*. (ss. 45-83). Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Steih, A. (2024). Osmanlı Devleti'nin Şam hac kfilesinin güvenliğini sağlamaya yönelik icraatlarını gözden geçirmesi (1700-1725) ve Güney Şam Sancakları yöneticileri. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22, 316-32.
- Swanson, R. N. (1995). *Religion and Devotion in Europe, c. 1215- c.1515*. Cambridge University Press.
- Swatos, W. H. (2002). *New Canterbury Trails: Pilgrimage and Tourism in Anglican London*. In W. H. Swatos ve L. Tomasi, (eds.). *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism: The Social and Cultural Economics of Piety* (ss. 91-114).. London: Praeger.
- Şimşir, M. (2018). Orta Çağlarda düzenlenen Haçlı Seferlerinin gerçek nedenleri üzerine bir çalışma. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, 95-120.
- Teteriatnikov, N. B. (1998). *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul : The Fossati restoration and the work of the Byzantine Institute*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington.
- Tewari, S., Khan, S., Hopkins, N., Srinivasan, N. ve Reicher, S. (2012). Participation in mass gatherings can benefit well-being: Longitudinal and control data from a North Indian Hindu pilgrimage event. *PLOS ONE*, 7(10): e47291.
- Tomasi, L. (2002), Homo Viator: from Pilgrimage to Religious Tourism via the Journey. In: W. H. Swatos and L. Tomasi (eds.). *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism: The Social and Cultural Economics of Piety*, (ss. 1-24). Westport, Conn.: Praeger.
- Turner, V., & Turner, E. (1997). *Il pellegrinaggio*. Argo: Lecce.
- Waardenburg, J. (2007). Protestanlık. TDV İslam Ansiklopedisi, (34. Cilt, ss. 351-354) içinde Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.
- Webb, D. (2007). *Pilgrimage in Medieval England*. London: Bloomsbury Publishing.
- Webb, D. (1999). St James in Tuscany: The Opera di San Jacopo of Pistoia and Pilgrimage to Compostela. *The journal of ecclesiastical history*, 50(2), 207-234
- Weber, M. (1958). *From Max Weber*. New York: Oxford University Press.
- Weber, M. (1990). *Briefe 1906-1908*. Ttbingen: Mohr.
- Wright, K. (2008) *Religious Tourism: A New Era, A Dynamic Industry. Ethical/Religious Faith Tourism – Big Business*. <http://www.tourism-review.com/fm702/ethical-religiousfaith-tourism-big-business.pdf>
- Yasuda, H. (2010). World heritage and culturel tourism in Japan. *International Journal of Culture Tourism and Hospitality Research*, 4 (4), 366-375.
- Yeoman, P. (1999). *Pilgrimage in Medieval Scotland*. London: Bastford.

© 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).